

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА З НАЦІОНАЛЬНИМИ МЕНШИНАМИ В ПРИЗМІ ЇХ АДАПТАЦІЇ: ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

MULTICULTURALISM AND SOCIAL WORK WITH NATIONAL MINORITIES FROM THE PRISM OF THEIR ADAPTATION: CHALLENGES OF TODAY

У статті проаналізовано роль доктрини мультикультуралізму в процесі адаптації національних меншин до нового соціокультурного середовища. Виявлено неспроможність даної доктрини в подоланні проблем меншин в економічній та політичній сферах суспільного життя. У силу того, що мультикультуралізм закликає боротися з расовою дискримінацією, гонінням та культурною асиміляцією, він ігнорує реальні складнощі в інтеграції етнічних спільнот у приймаюче суспільство та не вирішує проблему маргіналізації її членів. Мультикультуралізм сьогодні також вважається загрозою ідентичності членів приймаючого суспільства. У зв'язку із цим існують навіть теорії змови. Проте країни все частіше відмовляються від імплементації мультикультуралізму на державному рівні.

Описано роль та місце соціальної справедливості в процесі адаптації національних меншин, адже це є запорукою їхньої конкурентоспроможності в соціумі та сучасних економічних реаліях. Зазначено, що соціальна справедливість може гарантуватися державою шляхом захисту прав національних меншин як повноцінних громадян. Вона є показником розвитку суспільства. Так, права національних меншин захищені відповідними законами України. Проте, як зазначено в статті, іншим інструментом, який може бути використаний у процесі адаптації етнічних спільнот, є соціальна робота з ними, що здійснюється відповідними службами та спеціалізованими державними та недержавними організаціями.

Описано недоліки підходів та організації суб'єктів соціальної політики у призмі неспроможності української системи соціальної роботи. Вона не здатна на разі охопити всі етапи адаптації національних меншин у нашому суспільстві. Також вивчено досвід США в процесі розвитку соціальної роботи та шлях професіоналізації даної діяльності. До соціальної роботи раніше залучалися лише волонтери, проте виклики того часу призвели до виникнення професії соціального робітника, що повинен мати підготовку та відповідні компетентності щодо допомоги незахищеним верствам населення, зокрема й національним меншинам.

Ключові слова: національні меншини, соціокультурне середовище, адаптація, мульти-

культуралізм, соціальна справедливість, соціальна робота.

This article analyzed the role of the doctrine of multiculturalism in the process of adaptation of national minorities to the new sociocultural environment. The inability of this doctrine to overcome the problems of minorities in the economic and political spheres of public life was revealed. By virtue of the fact that multiculturalism calls for combating racial discrimination, persecution and cultural assimilation, it ignores the real difficulties in the integration of ethnic communities into the host society and does not solve the problem of marginalization of its members. Multiculturalism today is also considered a threat to the identity of members of the host society. In this connection, there are even conspiracy theories. However, countries increasingly refuse to implement multiculturalism at the state level.

Also, the role and place of social justice in the process of adaptation of national minorities was described in the article, because it is a guarantee of their competitiveness in society and modern economic realities. The article also states that social justice can be guaranteed by the state by protecting the rights of national minorities as full-fledged citizens. It is an indicator of the development of society. Yes, the rights of national minorities are protected by the relevant laws of Ukraine. However, as stated in the article, another tool that can be used in the process of adaptation of ethnic communities is social work with them, which is carried out by relevant services and specialized state and non-state organizations. So, the article described the shortcomings of the approaches and organization of social policy subjects in the light of the failure of the Ukrainian system of social work. It is currently unable to cover all stages of adaptation of national minorities in our society.

Also, the experience of the USA in the process of development of social work and the way of professionalization of this activity were studied. Thus, previously only volunteers were involved in social work, however, the challenges of that time led to the emergence of the profession of a social worker, who must have training and relevant competencies to help vulnerable sections of the population, including national minorities.

Key words: national minorities, socio-cultural environment, adaptation, multiculturalism, social justice, social work.

УДК 364-78:323.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.4>

Цуканова Д.С.

аспірант 3-го року навчання факультету соціально-політичних наук Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Доктрина мультикультуралізму була покликана вирішити проблеми, які виникли внаслідок глобалізаційних процесів, що панують у світі сьогодні. Національні меншини часто відносяться до незахищених верств населення, адже вони потребують допомоги в адаптації не лише в новому соціокультурному середовищі, а й в економічній, політичній та інших сферах життя. Це необхідно задля запобігання небажаній маргіналізації членів тієї чи іншої етнічної спільноти. Також

усебічний розвиток усіх без винятку громадян (не важливо, чи належать вони до іншого етносу чи ні), сприятиме гармонійному розвитку суспільства та соціальному прогресу зокрема.

Мультикультуралізм та його особливості описали у своїх роботах І.М. Гольтер, І.М. Сікорська, О.М. Підскальна, Л.А. Ляпіна. Місце доктрини мультикультуралізму в Україні та її впливу присвятили свої роботи такі вітчизняні вчені, як О.Я. Калакура, С. Дрож-

жина, В.О. Вовк, М.А. Казловець. Переваги та недоліки мультикультуралізму освілюють О.В. Волошенюк, О.М. Корнієнко та В.І. Грацієтова. Особливості соціальної роботи, зокрема з національними меншинами, розглядали О.А. Агарков, О.М. Новак, Л.Ю. Полівко, А.О. Ярошенко. Захисту прав меншин присвятили наукові статті О.В. Федунь, Н.І. Папіш, Є.В. Ткаченко, В. Явір, О.П. Васильченко та ін.

Відомо, що визнання доктрини мультикультуралізму на Заході взяло свій початок із 1970-х років. Це було викликано потребою в пристосуванні суспільства до культурного розмаїття та прийшло разом із усебічною підтримкою прав національних меншин. Мультикультуралізм був схвалений на внутрішньому рівні в деяких державах та активно поширювався міжнародними організаціями. Ця доктрина відкидала ідеал унітарної та однорідної нації в силу масового руху населення по всьому світу.

Проте починаючи з 1990-х років відбувається відторгнення мультикультурного напрямку розвитку держави, адже для багатьох суспільств постала нова потреба – збереження власної національної ідентичності. Слово «асиміляція» частіше стало жививатися в руслі збереження приймаючої нації. Постало питання, а чи не занадто відбулося пристосування до культурної різноманітності і наскільки це є безпечним для того чи іншого народу. Побоювання та настрої такого роду породили протилежний (правий) політичний рух, який був спрямований на збереження національної ідентичності та культурних цінностей. Для прикладу можна згадати Данію та гасло Датської народної партії «Данія для датчан».

Таким чином, доктрина мультикультуралізму не поліпшила стан національних меншин у державах, де була прийнята. Вона не вирішила основні проблеми, з якими стикаються меншини, а саме їх соціальне, політичне та економічне відторгнення. Також мультикультуралізм став однією з причин замкнутості та соціальної ізоляції меншин.

Європейські соціал-демократичні партії, що свого часу лобіювали ідеї мультикультуралізму в призмі спільного громадянства з меншинами, соціальної єдності та спільних цінностей, відтепер розглядають ідею інклюзивної національної ідентичності та наголошують на боротьбі з расизмом і дискримінацією. Але при цьому вони вже також відкидають політику мультикультуралізму. Тоді актуальності набув новий підхід, що іменується «постмультикультуралізм», який був покликаний подолати наслідки та недоліки мультикультуралізму, уникаючи при цьому репресивного повторного затвердження авторитарних націоналістичних ідеологій.

Різноманітні культурні атрибути (наприклад, кухня, національний одяг та музика) трактуються доктриною мультикультуралізму як автентичні культурні практики того чи іншого етносу, які повинні бути збереженими та мають безпечно використовуватися членами цієї етнічної групи. Таким чином, мультикультуралізм спрямований на популяризацію культурних практик меншин, зокрема в школах (під час проведення тематичних фестивалів), музеях та за допомогою ЗМІ.

Проте навіть така пропаганда рівноправ'я та соціальної різноманітності (яка притаманна мультикультуралізму) у суспільстві не є ідеалом. Ця доктрина все ж ігнорує питання економічної та політичної нерівності. Мультикультуралізм не вирішує проблеми безробіття, організації навчання національних меншин, сегрегації за місцем проживання, маргіналізації, мовного питання та політичних проблем загалом. Ці економічні та політичні проблеми неможливо вирішити, просто відзначаючи культурні відмінності.

З огляду на те, що метою мультикультуралізму є сприяння кращому розумінню культурних відмінностей, зосередження на «автентичних» культурних практиках, які є «унікальними» для кожної групи, він вважається потенційно небезпечним. На жаль, далеко не всі звичаї, які є традиційними та практикуються в певній культурній групі, можуть бути законними (наприклад, примусовий шлюб). Тому задля уникнення невідповідності із законом тієї чи іншої держави приймаюче суспільство акцентує увагу на безпечних та допустимих культурних практиках (таких як кухня чи музика), які воно може сприйняти із задоволенням як мультикультурний продукт. Проте проблеми, викликані культурними та морально-ціннісними відмінностями, залишаються.

Мультикультуралізм не охоплює таку важливу частину співжиття різних етнічних груп, як їх різного роду адаптація, хоча й заохочує етнічні спільноти ділитися своїми культурними особливостями та звичаями. Дана доктрина не включає й аналіз синтезу культур приймаючого суспільства та інших малих груп, що закріплює сприйняття національних меншин як «чужих» на постійній основі. У таких умовах у суспільстві формується середовище, у якому виникають нові упередження та укріплюються стереотипи щодо міжетнічного спілкування.

Отже, з огляду на недоліки мультикультуралізму, прихильники постмультикультуралізму зазначають, що необхідно шукати нову модель, яка буде заснована на: 1) забезпеченні участі меншин у політичних процесах та надання їм економічних можливостей, адже це

важливіше за символічне культурне визнання; 2) наданні прав людині та розширенні індивідуальної свободи (це є першочерговішим на відміну від тривіальної поваги до культурних традицій); 3) побудові інклюзивної національної ідентичності разом із визнанням культурних ідентичностей інших етносів; 4) підтримку культурних змін та культурного змішування всередині суспільства [3, р. 97–98].

Мультикультуралізм часто пов'язують із процесом інтеграції та асиміляцією. Очевидно, що сьогодні мультикультуралізм піддається критиці серед учених та політиків. Існує навіть теорія змови щодо мультикультуралізму, згідно з якою мультикультуралізм – це інструмент, за допомогою якого здійснюється заміщення «білого» населення іммігрантами задля подальшого знищення. Інші зазначають, що мультикультурна толерантність працює як сила, яка приховує справжній расизм.

Така нестабільність концепції мультикультуралізму та відсутність чітких цілей ускладнюють її використання як фіксованої політичної практики. Він став яблуком розбрату для тих, хто захищає та підтримує статичні й однорідні концепції ідентичності, та для культурних новаторів, які підтримують та навіть схвалюють культурне злиття. Така ситуація утворилася через відсутність чіткого розуміння самого поняття «мультикультуралізм». Тому й виникають труднощі в урегулюванні соціальних відносин у багатонаціональному суспільстві в контексті права та політики, освіти та культури.

Отже, у повсякденному житті ми вимушені стикатися з наслідками мультикультурного суспільства в призмі прав меншин, їхніх культурних цінностей, національної ідентичності та адаптації іммігрантів або біженців. Замість того щоб дивитися на мультикультуралізм як на ідеал, можливо, було б краще розвинути мультикультуралізм у призмі теоретичної позиції, яка б зосередилася на можливостях використання даної доктрини як відправної точки для діалогу й компромісу [10, р. 2–3].

У ролі компромісу може стати лише реальна адаптація меншин до нового не тільки соціокультурного середовища, а й до економічного та політико-правового. Це необхідно зробити для їх подальшої життєздатності. Проте перед приймаючим суспільством водночас постає питання, що стосується розподілу благ, адже цей момент є основою контролю та гармонійної побудови соціальних відносин. Наскільки можливо здійснити подібну адаптацію меншин, залежить передусім від рівня соціальної справедливості, що панує в тому чи іншому суспільстві.

Так, соціальна справедливість є показником розвитку держави, досвідченості та толе-

рантності її громадян. Тлумаченням феномену справедливості займалися ще античні філософи (Платон, Сократ, Аристотель). Спробу дати їй поняття в контексті рівності людей намагалися й філософи нового часу, такі як Бенедікт Спіноза, Рене Декарт, Френсіс Бекон, Джордж Лок, Девід Юм та ін. Не полишали спробу й засновник неопозитивізму як філософської течії Бертран Рассел та представник неофрейдизму Еріх Фромм.

Сьогодні ж справедливість розглядається як основа права, як дещо невід'ємне щодо діяльності індивіда та відплата за неї, вона зумовлена місцем людини у суспільстві та її роллю в ньому. Справедливість, звісно ж, включає права та обов'язки, яких повинен притримуватися кожен член громади. Соціальна ж справедливість вимагає наявності певного обсягу матеріальних ресурсів, відповідної спрямованості громадської думки та політичних рішень інституцій влади.

Соціальна справедливість слугує мірилом та якісною ознакою суспільних відносин. Спільне проживання індивідів, потреба одного в одному та, зважаючи на це, рівність людей між собою зумовили появу теорії справедливості як проєкту, що є ідеалом суспільних відносин у призмі колективного існування. Отже, справедливість у суспільстві визначається наявністю в ньому права людини на життя, рівності та свободи в правовому та в економічному полях. Забезпечення таких прав і свобод лежить на плечах держави, якщо та вважається соціальною [4, с. 58–62].

Так, соціальна справедливість у правовій державі включає не лише рівні можливості громадян та чесний розподіл благ, а й обмеження свобод та відповідальність перед законом. Розподіл матеріальних та нематеріальних благ у будь-якому суспільстві відбувається відповідно до чотирьох існуючих сценаріїв, один з яких і зовсім неймовірний – це рівномірний розподіл благ між усіма людьми (так званий егалітарний підхід); варіант, коли розподіл благ відбувається з урахуванням всезагальної користі (утилітарний підхід); розподіл благ, який відбувається з урахуванням соціального статусу та забезпечення індивіда за рахунок високооплачуваних працівників (концепція Роулса, роулсіанський підхід); найбільш імовірний та реальний, на нашу думку, – це ринковий тип розподілу благ відповідно до конкурентоспроможності членів суспільства [5, с. 108–109].

Ми звернулися до концепції соціальної справедливості саме через те, що вона включає використання всіх можливостей, які дає держава. Це особливо актуально навіть через те, що національна меншина як соціальна спільнота може брати участь у політичному житті країни, а її члени часто є громадянами

держави, у якій проживають, незважаючи на те що дана країна не є їхньою батьківщиною.

Проте важливо визначити рівень соціальної справедливості в призмі рівноправ'я та доступності можливостей і благ для всіх членів суспільства, незважаючи на їх походження. На нашу думку, показником рівня справедливості є сприяння адаптаційним процесам меншин не лише в культурній сфері, а й в економічній і правовій. Представники меншин повинні отримати можливість бути також конкурентоспроможними в сучасних умовах ринкового розподілу благ.

Таку адаптацію держава може гарантувати лише на законодавчому рівні, тобто захист прав меншин. Відомо, що ще з 1950 р. існує Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини. Вона містить статтю, відповідно до якої здійснення свобод і прав гарантується будь-якому індивіду, незважаючи на його етнічне та соціальне походження, незалежно від приналежності до національних меншин. Також стаття виключає будь-яку дискримінацію стосовно статі, кольору шкіри, мови, релігії і таке інше. До речі, це одна з перших статей, яка забороняє дискримінацію прав меншин на територіях держав, де вони проживають [9, с. 124].

В Україні також існує Закон «Про національні меншини (спільноти) України», відповідно до якого всі свободи та права меншин захищені, що затверджено Конституцією України, Декларацією прав національностей України, ураховуючи положення Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та інші міжнародні договори щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин або спільнот.

Так, ст. 5 даного Закону гарантує рівні соціальні, економічні, культурні, громадянські, політичні, мовні права та свободи членів меншин. Ст. 9 затверджено конкретно права етнічних спільнот на участь у соціальному, політичному та економічному житті держави. Держава також узяла на себе обов'язок гарантувати інтеграцію національних меншин та кожного члена меншин в українське суспільство, що не може бути здійснено без належної адаптації [7].

Адаптація національних меншин до життя в новому для них соціокультурному середовищі стоїть поряд з іншими технологіями надання соціальних послуг, такими як соціальна діагностика, реабілітація, консультування та супровід. При цьому вкрай важливо враховувати культурні, психологічні та ментальні особливості тієї чи іншої етнічної спільноти. Технології роботи соціальних працівників із меншинами тісно пов'язані з місцевістю, де вони розміщені. Це продиктовано особливостями в проблемах адаптації меншин, що

можуть бути характерними для того чи іншого регіону. Таким чином, така робота з меншиною зазвичай проводиться саме в громаді, поруч з якою вона проживає.

Незважаючи на розроблену законодавчу базу та наявність соціальних служб, спеціальних центрів та фондів, виникають складнощі у зв'язку з:

1) неналежним фінансуванням програм щодо роботи з національними меншинами;

2) відсутністю або недостатністю кількості відповідних навчально-підготовчих заходів із міжкультурної компетентності та інших векторів підготовки для соціальних працівників та волонтерів;

3) відсутністю взаємодії з керівниками меншин, що впливає на поінформованість щодо проблем, з якими вони стикаються;

5) слабкою поінформованістю громадян, що проживають поруч із тією чи іншою національною спільнотою, щодо важливості їх повноцінної інтеграції у суспільство та у зв'язку із цим самої соціальної роботи з ними;

5) важкістю самої роботи соціальних працівників, яка провокує їх професійне вигорання, що може бути викликано виникненням непорозумінь під час роботи з меншинами [1, с. 81–85].

Соціальна робота в Україні достатньо розвинута сьогодні. Але й вона потребує доопрацювання відповідно до потреб, указаних вище. Проте цікаво ознайомитися з історією розвитку соціальної роботи як виду професійної діяльності на прикладі іншої країни. Отже, розглянемо досвід США, де робота соціального працівника взагалі не розглядалася як професія аж до кінця XIX ст. До того часу допомога бідним надавалася благодійними організаціями, які були об'єднані в Товариства благодійних організацій (COS). Ці організації залучали до роботи волонтерів, які відвідували незахищені верстви населення з метою боротьби з бідністю та соціальною несправедливістю.

Проте з початком Громадянської війни став очевидним той факт, що робота на добровільній основі – не вихід і її недостатньо для вирішення тогочасних проблем. Тому було прийнято рішення розпочати професіоналізацію соціальної роботи. Також однією з рушійних сил професіоналізації соціальної роботи стали розвиток промисловості та у зв'язку з цим масова міграція із села до міста.

Таким чином, урбанізація призвела до збільшення кількості бідних верств населення, які потребували допомоги. Так, період із кінця 1800-х років і до початку 1900-х став відомим як епоха прогресивної боротьби з бідністю та дослідження її причин. Сили були сконцентровані на тому, щоб подолати розрив між класами і расами та поліпшити умови життя

для бідних. Збідніле населення при цьому розглядалося як пригноблене населення, що збідніло внаслідок соціальних та економічних чинників.

Починаючи з 1920-х років соціальні працівники у своїй діяльності почали слідувати психоаналітичній теорії Фрейда та використовувати психотерапевтичні техніки. Бідність знову розглядалася як продукт особистого життя індивіда. Уважалося, що людина має здатність змінюватися та долати труднощі самостійно, адаптуючись до середовища. Пізніше Велика депресія стала причиною зміни філософії соціальної роботи як такої, коли кількість безробітних виросла до мільйонів.

Тепер захисту потребували не лише бідні, а й переважна більшість середнього класу. Відтоді соціальна робота як професійна діяльність стала звичною для американського суспільства. Після Депресії та Другої світової війни соціальні працівники продовжували свою роботу, використовуючи індивідуальний підхід [2, р. 8–11].

Сьогодні метод соціальної роботи в громаді також застосовується і розуміється як розв'язання соціальних проблем незахищених верств населення на основі аналізу рівня життя громади. За такого підходу здійснюються спроби активізації та адаптації індивідів, які є членами громади, за допомогою здійснення заходів із боку відповідних установ та організацій [8, с. 6].

Концепція соціальної роботи в Україні також потребує трансформацій відповідно до нових завдань, які ставить перед нею сучасне суспільство. Основними завданнями соціальної політики України, на які була спрямована соціальна робота, є поліпшення рівня життя, прийнятний рівень доходів серед населення, стан ринку праці, що впливає на зайнятість громадян, а також оплата праці, її охорона, житлове забезпечення і таке інше. Проте наука соціального управління як основа соціальної роботи повинна бути гнучкою та орієнтуватися на економічні й соціальні закономірності, які є характерними для суспільства сьогодні. Це є ключовим моментом в управлінні суспільством.

Важливим є й те, що суб'єкти соціального управління України (державні та недержавні органи, служби та організації спеціалізованого призначення) перебувають у кризі. Соціальна політика страждає через відсутність чітких стратегій та прогнозів соціальних наслідків, що можуть виникнути в разі прийняття тих чи інших рішень. Таким чином, соціальна робота не є зараз надійним інструментом у роботі з національними меншинами в призмі їх адаптації. Тому очевидно, що вона потребує оновлення відповідно до нових викликів, які ставить перед нею сучасне суспільство [6].

Таким чином, було виявлено, що доктрина мультикультуралізму як способу реальної адаптації національних меншин не є надійним методом, адже її засади пропагують лише прийняття культурних відмінностей інших етносів. Корисними є заклики до подолання ксенофобії, расизму та культурної асиміляції. Але мультикультуралізм викликав появу нової течії, такої як постмультикультуралізм, яка була покликана подолати наслідки реалізації даної доктрини, що вплинула на ідентичність народів тих держав, де була прийнята.

Закликаючи до культурного рівноправ'я, мультикультуралізм виявився не здатним забезпечити його в економічній та політичній сферах суспільного життя, що є вкрай важливим в адаптації меншин до нового для них середовища. Проте, на нашу думку, на нього таке завдання не було покладене. А якщо ж було, то не було озвучене. Тому увага була звернута на соціальну роботу з меншинами та на захист їхніх прав, зокрема і в Україні, у призмі соціальної справедливості, адже вона стосується всіх без винятку членів суспільства.

Отже, незважаючи на достатньо розроблену законодавчу базу та на відповідно налагоджену систему соціального забезпечення у вигляді роботи соціальних служб, повинні бути здійсненні такі заходи:

- 1) збільшення фінансування програм щодо роботи з адаптації національних меншин із боку держави;
- 2) здійснення відповідної підготовки фахівців із соціальної роботи в призмі міжкультурного діалогу та відповідної психологічної підготовки;
- 3) налагодження стійкої комунікації керівників меншин із суб'єктами соціальної політики;
- 4) робота з приймаючим суспільством у призмі толерантного відношення до інших етносів;
- 5) належна психологічна підтримка волонтерів та соціальних працівників задля запобігання професійному вигоранню;
- 6) залучення до роботи молоді;
- 7) підвищення рівня соціальної справедливості для національних меншин не лише теоретично, а й на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агарков О.А. Організація соціальної роботи з національними меншинами: регіональний аспект. *Грані*. 2014. № 4. С. 81–85.
2. Bennett, Dana M. *Minority Social Workers. Perspective Regarding the Recruitment and Retention of People of Color in the Social Work Profession. Theses and Graduate Projects*. 2001. P. 173.
3. Will Kymlicka. *The Rise and Fall of Multiculturalism? New Debates on Inclusion and Accommodation in*

Diverse Societies. *International Social Science Journal*. 2010. P. 97–112.

4. Житник О.О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.

5. Комарова О.О. Соціальна справедливість як основний принцип процесу розподілу соціальних трансфертів. *Український соціум*. 2008. С. 106–113.

6. Лук'янова Н. Соціальна робота в Україні: концептуальні засади і трансформація в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 150–156.

7. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. *Вер-*

ховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 12.02.22).

8. Соціальна робота в Україні: основні напрями, проблеми та перспективи розвитку / за ред. проф. О.О. Осетрової. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 квітня 2016 р. Дніпро* : ДНУ, 2016. 147 с.

9. Ткаченко Є.В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навчальний посібник / за ред. О.О. Голембовської. Київ, 2018. С. 315.

10. Thomas Roland Johansson. In defence of multiculturalism – theoretical challenges. *International Review of Sociology*. 2022. P. 15.